

महात्मा गांधीजीं आणि त्याचे स्वदेशी संकल्पना

डॉ. भरत माधवराव मुस्कावाड

स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, मुक्रमाबाद ता. मुखेड जि. नांदेड ४३१७१९ महाराष्ट्र, भारत

Corresponding author E-mail: bharat12muskawad@gmail.com

Received: 14 October, 2023 | Accepted: 26 October, 2023 | Published: 28 October, 2023

प्रस्तावना

स्वदेशी ही संकल्पना भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीत एका टप्प्यावर महत्त्वाची ठरली होती. स्वावलंबन ही स्वदेशीशी संलग्न असलेली पण जास्त करून सार्वजनिक आर्थिक धोरणाशी संबंधित अशी संकल्पना आहे. ती अनेक विकासशील देशांनी काही वेळा वापरलेली दिसते. स्वदेशी-स्वावलंबन या जोडगोळी राजकीय वाटचाल म्हणून संबोधता येईल.

‘स्वदेशी’चा अर्थ एतद्देशीय वस्तू, सुविधा, विचार, मूल्ये, यांना समाजाने प्राधान्य द्यावे असा सर्वसाधारणपणे सांगता येईल. एकोणिसाव्या शतकात जेव्हा भारतात औद्योगिक क्षेत्र जवळपास अस्तित्वातच नव्हते तेव्हा नव्याने उभ्या राहणाऱ्या भारतीय उद्योगांना बाजारपेठ मिळावी म्हणून स्वदेशीचा पुरस्कार कामी आला. कारण वसाहतिक संदर्भात तेव्हाचे राज्यकर्ते त्यांच्या, म्हणजे इंग्लंडच्या आर्थिक-औद्योगिक हिताला प्राधान्य देणारी धोरणे पुढे रेटत होते. पुढे विसाव्या शतकाच्या आरंभी, या आर्थिक बाजूला राजकीय-भावनिक परिमाण दिले गेले. स्वदेशी ही ‘चळवळ’ बनली. म्हणजेच, राष्ट्रीय भूमिकेतून परक्या किंवा परदेशी वस्तू, उत्पादने यांच्यावर बहिष्कार टाकण्याची प्रतिकात्मक कृती आणि स्वदेशीचा वापर ही देखील एक राजकीय आणि प्रतिकात्मक कृती म्हणून स्वदेशीचा पाठपुरावा केला गेला. त्याद्वारे, आर्थिक परिणामांच्यापेक्षाही, भावनिक परिणाम साधून सामान्य व्यक्तींना सोप्या मार्गाने राजकीय प्रक्रियेत सामावून घेतले गेले.

गांधींनी स्वदेशीचा हा मुद्दा आर्थिक बाजूच्या बरोबरच तात्विक मुद्द्याशी जोडला. समाजाच्या गरजा आणि प्रचलित काळात त्या समाजाला उत्पादन करता येणाऱ्या वस्तू/सुविधा यांची सांगड घालून त्यांनी उपभोगप्रधान जीवनपद्धतीपेक्षा वेगळ्या जीवनपद्धतीचा पुरस्कार केला. त्यांच्या विचारात साधे जीवन (कमी गरजांवर आधारलेले

आयुष्य) आणि एक प्रकारचा देशीवाद किंवा स्थानिकवाद - म्हणजे स्थानिक स्थिती आणि उत्पादनक्षमता यांच्याशी जोडलेले आयुष्य, जगण्याची रीती या दोन्ही घटकांचा समावेश होता.

प्रारंभिक जीवन आणि पार्श्वभूमी

मोहनदास करमचंद गांधी यांचा जन्म २ ऑक्टोबर १८६९ रोजी एका गुजराती हिंदू मोध बनिया कुटुंबात झाला. पोरबंदर (सुदामपुरी म्हणूनही ओळखले जाते), काठियावाड द्वीपकल्पातील किनारपट्टीचे शहर आणि नंतर काही भाग. ब्रिटिश राजवटीच्या काठियावाड एजन्सीमधील पोरबंदर या छोट्या संस्थानातील. त्यांचे वडील, करमचंद उत्तमचंद गांधी (१८२२-१८८५) यांनी पोरबंदर राज्याचे दिवाण (मुख्यमंत्री) म्हणून काम केले. त्यांचे कुटुंब तत्कालीन जुनागड राज्यातील कुतियाणा गावातून आले. जरी ते केवळ राज्य प्रशासनात कारकून होते आणि त्यांचे प्राथमिक शिक्षण झाले होते, तरी करमचंद यांनी एक सक्षम मुख्यमंत्री सिद्ध केले. त्यांच्या कार्यकाळात त्यांनी चार लग्न केले. त्यांच्या पहिल्या दोन बायका लहानपणीच मरण पावल्या, प्रत्येकाने मुलीला जन्म दिल्यानंतर, आणि त्याचे तिसरे लग्न निपुत्रिक होते. १८५७ मध्ये, त्याने आपल्या तिसऱ्या पत्नीला पुनर्विवाह करण्याची परवानगी मागितली; त्याच वर्षी, त्यांनी पुतलीबाई (१८४४-१८९१) यांच्याशी विवाह केला, त्या देखील जुनागड येथून आल्या होत्या, आणि प्रणामी वैष्णव कुटुंबातील होत्या. करमचंद आणि पुतलीबाई यांना पुढील दशकात तीन मुले झाली: एक मुलगा, लक्ष्मीदास (इ.स.१८६०-१९१४); एक मुलगी, रलियातबेन (१८६२-१९६०); आणि मुलगा, करमचंद (१८६६-१९१३). २ ऑक्टोबर १८६९ रोजी, पुतलीबाईंनी पोरबंदर शहरातील गांधी कुटुंबाच्या निवासस्थानाच्या एका अंधार्या, खिडकीविरहित तळमजल्यावरील खोलीत आपल्या शेवटच्या मुलाला, मोहनदासला जन्म दिला. लहानपणी, गांधींचे वर्णन त्यांची बहीण रलियात यांनी "पारासारखे अस्वस्थ, एकतर खेळणे किंवा हिंडणे. कुत्र्यांचे कान फिरवणे हे त्यांच्या आवडत्या मनोरंजनांपैकी एक आहे." भारतीय अभिजात कथांचा, विशेषतः श्रावण आणि राजा हरिश्चंद्र यांच्या कथांचा गांधींवर त्यांच्या बालपणात मोठा प्रभाव पडला. त्यांच्या आत्मचरित्रात त्यांनी नमूद केले आहे की त्यांनी त्यांच्या मनावर अमिट छाप सोडली आहे. तो लिहितो: "त्याने मला पछाडले आणि मी हरिश्चंद्राला संख्या नसताना स्वतः बरोबर अभिनय केला असावा." सत्य आणि प्रेमाची सर्वोच्च मूल्ये म्हणून गांधींची सुरुवातीची आत्म-ओळख या महाकाव्य पात्रांमध्ये सापडते.

कुटुंबाची धार्मिक पार्श्वभूमी सर्वांगीण होती. गांधींचे वडील करमचंद हिंदू होते आणि त्यांची आई पुतलीबाई प्रणामी वैष्णव हिंदू कुटुंबातील होती. गांधींचे वडील वैश्य वर्णातील मोड बनिया जातीचे होते. त्यांची आई मध्ययुगीन कृष्ण भक्ती-आधारित प्रणामी परंपरेतून आली होती, ज्यांच्या धार्मिक ग्रंथांमध्ये भगवद्गीता, भागवत पुराण, आणि वेद, कुराण यांचा सार समाविष्ट असल्याचा विश्वास असलेल्या शिकवणींसह १४ ग्रंथांचा समावेश आहे. गांधींवर त्यांच्या आईचा खूप प्रभाव होता, एक अत्यंत धार्मिक स्त्री जी "तिच्या रोजच्या प्रार्थनेशिवाय जेवण घेण्याचा विचार करणार नाही ती सर्वात कठीण शपथ घेते आणि ती न डगमगता पाळायची. दोन किंवा सलग तीन उपवास तिच्यासाठी काहीच नव्हते.

१८७४ मध्ये, गांधींचे वडील करमचंद यांनी पोरबंदरला राजकोट या छोट्या राज्यासाठी सोडले, जिथे ते तेथील शासक ठाकूर साहिब यांचे सल्लागार बनले; राजकोट हे पोरबंदरच्या तुलनेत कमी प्रतिष्ठित राज्य असले तरी, ब्रिटिश प्रादेशिक राजकीय संस्था तेथेच होती, ज्यामुळे राज्याच्या दिवाणांना सुरक्षिततेचे प्रमाण मिळाले. १८७६ मध्ये, करमचंद

राजकोटचा दिवाण बनला आणि त्याचा भाऊ तुलसीदास त्याच्यानंतर पोरबंदरचा दिवाण झाला. त्यानंतर त्याचे कुटुंब राजकोटमध्ये त्याच्याकडे परत आले.

१८८६ मध्ये गांधी त्यांचा मोठा भाऊ लक्ष्मीदास यांच्यासोबत वयाच्या ९ व्या वर्षी, गांधींनी त्यांच्या घराजवळील राजकोट येथील स्थानिक शाळेत प्रवेश घेतला. तेथे त्यांनी अंकगणित, इतिहास, गुजराती भाषा आणि भूगोल या विषयांचा अभ्यास केला. वयाच्या ११ व्या वर्षी, तो राजकोटमधील हायस्कूल, अल्फ्रेड हायस्कूलमध्ये दाखल झाला. तो एक सरासरी विद्यार्थी होता, त्याने काही बक्षिसे जिंकली होती, परंतु तो लाजाळू आणि जिभेने बांधलेला विद्यार्थी होता, त्याला खेळांमध्ये रस नव्हता; पुस्तके आणि शालेय धडे हेच त्याचे सोबती होते.

मे १८८३ मध्ये, १३ वर्षांच्या मोहनदासचा विवाह १४ वर्षांच्या कस्तुरबाई गोकुळदास कपाडिया (तिचे पहिले नाव सहसा "कस्तुरबा" असे लहान केले जात असे आणि प्रेमाने "बा" असे) प्रथेनुसार आयोजित विवाहात झाले. त्यावेळच्या प्रदेशाचा. या प्रक्रियेत, त्याने शाळेत एक वर्ष गमावले परंतु नंतर त्याच्या अभ्यासाला गती देऊन ते भरून काढण्याची परवानगी मिळाली. त्याचा विवाह हा एक संयुक्त कार्यक्रम होता, जिथे त्याचा भाऊ आणि चुलत भाऊही विवाहित होते. त्यांच्या लग्नाच्या दिवसाची आठवण करून देताना तो एकदा म्हणाला, "आम्हाला लग्नाबद्दल फारशी माहिती नव्हती, आमच्यासाठी म्हणजे फक्त नवीन कपडे घालणे, मिठाई खाणे आणि नातेवाईकांसोबत खेळणे." प्रचलित परंपरेप्रमाणे, किशोरवयीन वधूला तिच्या पालकांच्या घरी आणि पतीपासून दूर राहून जास्त वेळ घालवायचा होता.

बऱ्याच वर्षांनंतर लिहिताना, मोहनदासने आपल्या तरुण वधूबद्दल वाटलेल्या वासनायुक्त भावनांचे खेदाने वर्णन केले: "शाळेतही मी तिच्याबद्दल विचार करायचो, आणि रात्री पडण्याच्या आणि त्यानंतरच्या भेटीचा विचार मला सतावत होता." नंतर तिला तिच्याबद्दल मत्सर आणि मालकीण वाटणे, जसे की ती तिच्या मैत्रिणींसोबत मंदिरात कधी जायची, आणि तिच्याबद्दलच्या भावनांमध्ये लैंगिक वासनायुक्त असण्याची आठवण करून दिली. १८८५ च्या उत्तरार्धात गांधींचे वडील करमचंद यांचे निधन झाले. गांधी, त्यावेळचे १६ वर्षांचे, आणि त्यांच्या १७ वर्षांच्या पत्नीला पहिले बाळ होते, जे फक्त काही दिवस जगले. या दोन मृत्यूंनी गांधींना खूप वेदना झाल्या. गांधी दांपत्याला आणखी चार मुले होती, सर्व मुले: हरिलाल, १८८८ मध्ये मणिलाल, १८९२; रामदास, १८९७; आणि देवदास, १९०० मध्ये झाला.

गांधीवादाचा अर्थ

गांधीवाद हा असा काही सिध्दांत नाही. तर तो एक प्रभावी विचार आहे. मार्क्सवाद म्हटले की एक विशिष्ट विचारप्रणाली आपल्या नजरेसमोर येते. तसे गांधीवाद विशिष्ट विचारप्रणालीपेक्षा विशिष्ट आचारसरणीचा मनुष्य आपल्या नजरेसमोर येतो. गांधीजी तात्विक अर्थने विचारवंत मानले जात नाहीत किंवा गांधी हे कोणी राजकीय सिध्दांती नव्हते. तर संतप्रवृत्तीचे एक क्रियाशील राजकारणी होते. अर्धदैत सिध्दात आणि मानव सेवा हाच धर्म. ही तत्वे त्यांनी स्विकारली होती. गांधीवादी मनुष्य म्हणजे न चिडणारा न संतापणारा, शांत क्षमाशील वृत्तीचा, खादीचे कपडे वापरणारा, साधी राहणी उच्च विचारसरणी, किमान गरजा असणारा, आपल्या आचरणाचे नियम पाळणारा इत्यादी गांधीवाद जपणारी माणसे आजही आपण पाहतो. उदा. वसमतचे गंगाप्रसादजी अग्रवाल, आण्णा हजारे. गांधीवाद वाचणे, अभ्यासणे सोपे आहे. मात्र गांधीवादाप्रमाणे आचरण करणे फार अवघड आहे.

गांधीवादी दृष्टिकोन

- महात्मा गांधींनी स्वीकारलेल्या आणि विकसित केलेल्या धार्मिक-सामाजिक विचारांचा एक संच आहे, ज्याचा त्यांनी प्रथम दक्षिण आफ्रिकेत १८९३ ते १९१४ मध्ये स्वीकार केला आणि नंतर पुन्हा भारतात केला.
- गांधीवादी तत्त्वज्ञान हे केवळ राजकीय, नैतिक आणि धार्मिक नाही तर पारंपारिक आणि आधुनिक आणि साधे आणि गुंतागुंतीचे आहे. हे अनेक पाश्चात्य प्रभावांना मूर्त रूप देते जे गांधीजींना सामोरे गेले होते, परंतु ते प्राचीन भारतीय संस्कृतीत रुजलेले आहे आणि सार्वत्रिक नैतिक आणि धार्मिक तत्त्वांचे पालन करते.
- गांधीवादी दृष्टिकोन आदर्शवादावर नव्हे तर व्यावहारिक आदर्शवादावर भर देतो.
- भगवद्गीता, जैन धर्म, बौद्ध धर्म, बायबल, गोपाळ कृष्ण गोखले, टॉल्स्टॉय, जॉन रस्किन इत्यादी विविध प्रेरणादायी स्रोत आणि नायकांचा गांधीजींच्या दृष्टीचा प्रभाव होता.
- गांधीजी हे पहिले भारतीय होते ज्यांनी 1909 साली त्यांच्या 'हिंद स्वराज' या पुस्तकात यांत्रिकीकरणाने भयंकर स्वरूप अधोरेखित केले आणि 'स्वदेशी'चे महत्त्व स्पष्ट केले.
- गांधीजींनी रस्किनच्या 'अनटू दिस लास्ट' या पुस्तकातून 'सर्वोदय' हे तत्त्व अंगीकारून ते जीवनात आणले.
- गांधीजींसाठी 'स्वच्छता' हा अत्यंत महत्त्वाचा सामाजिक प्रश्न होता. १८९५ पासून, ब्रिटीश सरकारने दक्षिण आफ्रिकेतील भारतीय आणि आशियाई व्यापाऱ्यांशी त्यांची ठिकाणे गलिच्छ असल्याच्या कारणावरून भेदभाव केला तेव्हा गांधींनी आयुष्यभर स्वच्छतेवर जोर दिला.

स्वदेशीचा अर्थ

स्वदेशी हा शब्द संस्कृतमधून आला असून तो दोन संस्कृत शब्दांचा संयोग आहे. 'स्वा' म्हणजे स्व आणि 'देश' म्हणजे देश. स्वदेशीचा अर्थ स्वतःचा देश असा होतो, परंतु व्यावहारिक भाषेत याचा अर्थ स्वावलंबन असा घेतला जाऊ शकतो. गांधीजींचा असा विश्वास होता की यामुळे स्वातंत्र्य (स्वराज) मिळेल, कारण भारतावर ब्रिटिशांचे नियंत्रण त्यांच्या स्वदेशी उद्योगांच्या नियंत्रणात होते. स्वदेशी ही भारताच्या स्वातंत्र्याची गुरुकिल्ली होती आणि महात्मा गांधींच्या विधायक कार्यक्रमांमध्ये चरख्याद्वारे त्याचे प्रतिनिधित्व केले जात असे.

गांधींचे स्वदेशी तत्त्वज्ञान

आधुनिक हिंदी साहित्याचे जनक मानले जाणारे भारतेंदु हरिश्चंद्र यांनी आपल्या लेखणीतून स्वदेशीचा आत्मा जागवला. १९०५ ची अलिप्तताविरोधी चळवळही स्वदेशीच्या भावनेने ओतली गेली जेव्हा बंगालमध्ये परदेशी वस्तूंची होळी करण्यात आली आणि त्यांच्या बहिष्कारावर भर देण्यात आला. या स्वदेशी भावनेला राष्ट्रीय स्तरावर बहुआयामी स्वरूप देण्याचे काम महात्मा गांधींनी १९२० साली असहकार आंदोलन सुरू करून केले. त्यांनी केवळ विदेशी वस्तूवर बहिष्कार टाकून त्या जाळण्यापुरत्या मर्यादित न ठेवता रंगीत उद्योग, कलाकुसर, भाषा, शिक्षण, पेहराव इत्यादी स्वदेशी रंगात रंगवले.

स्वदेशी आणि गांधी संकल्पना

महात्मा गांधींच्या स्वदेशी विचारांचा आरंभ बिंदू त्यांच्या वडिलांच्या स्वदेशी विचारात होता. तो त्यांच्या समवयस्कंपेक्षा वेगळा होता. गांधीजींनी उत्पादन पद्धतीला आपला स्वदेशी विचार मानले. युरोप यांत्रिक समाज आणि औद्योगिकीकरणाने भरलेला आहे. जग हा एक चमत्कार होता. भारतीय स्वदेशीच्या समर्थकांनी या मुद्द्यावर भर दिला.

ब्रिटनमध्ये बनलेला माल आपल्या देशात येतो आणि विकला जातो, त्यामुळे आपली संपत्ती ब्रिटनमध्ये जात आहे. त्यामुळे अशी मशीन्स आणि गिरण्या भारतात बसवून देशात उत्पादन झाले पाहिजे. त्यामुळे आपल्या देशाची संपत्ती आपल्या देशातच राहिल. गांधीजींनी मोठ्या यंत्रीकृत उद्योगांमधील उद्योगपतींच्या उत्पादन पद्धतींवर टीका केली. आणि भारताच्या आधारे स्वतःचे पर्यायी स्वदेशी मॉडेल विकसित केले. ज्यामध्ये लघु आणि कुटीर उद्योग पुन्हा सुरू करून ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला चालना देण्याचा प्रयत्न केला जातो. गावे स्वावलंबी करण्यावर भर देण्यात आला. गांधीजींचा यंत्रांचा अतिवापर १९०९ मध्ये 'हिंद स्वराज' या पुस्तकात त्यांनी याच्या भीषण परिणामांकडे लक्ष वेधले. गांधीजींच्या लढ्याला अनेक आघाड्या आहेत आणि ते यापुढेही सर्व आघाड्यांवर यशस्वीपणे काम करत राहतील. तथापि, त्यांचे स्पष्ट उद्दिष्ट व्यक्तीचे कल्याण होते. म्हणूनच तुमची कोणतीही कृती चळवळीत त्यांनी आपली कणखर वृत्ती कधीही सोडली नाही. भारत स्वतःच्या मार्गाने स्वदेशी भावना बहुआयामी आहेत आणि राष्ट्रीय स्वरूप देण्याचे श्रेय गांधीजींना दिले जाते. जेव्हा त्यांनी १९२० मध्ये असहकार चळवळ सुरू केली. त्यावेळी त्यांचा स्वदेशीचा विचार दृढ होता.

गांधीजींना भारतीय अर्थव्यवस्थेत होत असलेल्या बदलांची जाणीव होती. लघु आणि कुटीर उद्योग अधोगती मोठ्या प्रमाणावर होत होती. या स्वदेशी साठी सर्व लोकांना रोजगार कसा देणार गांधीजींनी चरख्याला वडील म्हणून स्वीकारले आणि चरख्याला स्वदेशीचे पहिले प्रतीक बनवले, शस्त्रे बनवली.

गांधीजींनी सर्वांचा उदय व्हावा आणि ही इच्छा स्वदेशी विचारांमुळे हे शक्य झाले असते. राष्ट्र आणि गावासाठी गांधीजींचा स्वदेशी विचार हे प्रगती करण्याबद्दल आहे. स्वदेशी म्हणजे स्वदेशी उत्पादित वस्तू. वापर शेजाऱ्यावरील प्रेमाचे प्रदर्शन आहे.

निष्कर्ष

१. स्वावलंबन आणि स्वदेशीशी संलग्न असलेली सार्वजनिक आर्थिक धोरणाशी संबंधित होती.
२. स्वदेशी स्वावलंबन या जोडगोळी राजकीय वाटचाल म्हणून संबोधता येईल.
३. भारतीय उद्योगांना बाजारपेठ मिळावी म्हणून स्वदेशीचा पुरस्कार कामी आला.
४. गांधींनी स्वदेशीचा मुद्दा आर्थिक बाजूच्या बरोबरच तात्विक मुद्द्याशी जोडला.
५. उद्योगप्रधान जीवनपद्धतीपेक्षा वेगळ्या जीवन पद्धतीचा पुरस्कार महात्मा गांधींनी केली आहे.
६. महात्मा गांधींनी स्वदेशी वस्तू खरेदीवर भर दिलेला आहे. आपल्या भारतात तयार होणा-या वस्तू या आपल्याच देशात विकल्या पाहिजेत त्यामुळे आपला देश सुजलाम आणि सुफलाम होईल.
७. कुटीर उद्योगाला बँकानी कर्ज दिले पाहिजे व त्यांचा उद्योग चांगला चालला पाहिजे व यातून देखील लहान उद्योगांना चालना मिळाली पाहिजे.
८. गांधीवादी तत्वज्ञान हे केवळ राजकीय, नैतिक आणि धार्मिक नाही तर पारंपारिक आणि आधुनिक गुंतागुंतीचे आहे.
९. गांधीवादी दृष्टाकोन आदर्शावर नाहीतर व्यावहारिक आदर्शावर भर देतो.
१०. महात्मा गांधीजींनी स्वच्छतेला अत्यंत महत्त्व दिले आहे.
११. स्वदेशी हा शब्द संस्कृतमधून आला असून तो दोन संस्कृत शब्दांचा संयोग आहे.
१२. स्वदेशी ही भारताच्या स्वातंत्र्याची गुरूकिल्ली आहे.

१३. स्वदेशी भावनेला राष्ट्रीय स्तरावर बहुआयामी स्वरूप देण्याचे काम महात्मा गांधीजींनी केले आहे.

जागतिकीकरणानंतरच्या काळातील स्वयंपूर्णता आणि स्थानिकाचा आग्रह या बाबी आर्थिक नसतात, त्या सांस्कृतिक असतात; त्या नव्या राष्ट्रवादाच्या वैचारिक मांडणीचा एक भाग असतात आणि राजकीय अर्थव्यवस्थेच्या पुढील तातडीचे पेचप्रसंग नजरेआड व्हावेत यासाठी आवश्यक अशी काल्पनिक झालर म्हणून त्या उपयुक्त असतात. फसलेले जागतिकीकरण, सार्वत्रिक हिताच्या कसोटीवर न टिकणारे सार्वजनिक धोरण आणि लोकांपासून दुरावलेले राजकारण यांच्या तिठ्यावर जेव्हा राज्यकर्ते येऊन अडकतात तेव्हा त्यांना वाचवणारी व्यूहरचना असते ती नाटकी राष्ट्रवादाची. त्या नाटकाचे नेपथ्य म्हणजे स्वयंपूर्णतेचा नारा आणि स्वदेशीचा पुकार पण स्वातंत्र्यानंतर गांधीजींच्या निधनाने त्यांची स्वदेशीची संकल्पनाही लोप पावू लागली आणि आधुनिक भारतातील मंदिरांच्या नावाने 'स्वदेशी माती'वर विदेशी मशीन आणून मोठमोठे कारखाने उभारले जाऊ लागले. परिणामी, देशातील सर्व हस्तकला आणि कुटीर उद्योग नाहीसे होऊ लागले, प्रत्येक घरातून चरखा गायब होऊ लागला आणि शहरांपासून खेड्यांपर्यंत भारतीय आणि परदेशी कारखान्यांनी उत्पादित केलेल्या मालाचे बाजारपेठेत वर्चस्व निर्माण झाले. हस्तकला आणि कुटीर उद्योग नामशेष झाल्यामुळे भारताने उत्पादन क्षेत्र गमावले.

संदर्भ सुची

१. आधुनिक भारताचा इतिहास, एस. एस. गाठाळ, कैलाश पब्लिकेशन, औरंगपुरा, औरंगबाद, जुलै २०१८.
२. नारायणभाई देसाई, अनुवाद: सुरेशचंद्र वारखडे – अज्ञान गांधी समकालीन प्रकाशन पुणे, पाचवी आवृत्ती २०१३.
३. गांधीजींच्या आठवणी – शांतीकुमार मोरारजी, स्वामी आनंद, अनुवाद: अंबरीश मिश्र – राजहंस प्रकाशन पुणे २०१८.
४. गांधीजी आणि त्यांचे टिकाकार – सुरेश व्दादशीवार, ज्ञान साधना प्रकाशन – पुणे २०१८.
५. नरहर कुरुंदकर, गांधी, नेहरू व भारतीय राजकारण विषयीचे लिखाण, देशमुख आणि कंपनी पुणे १९९०.
६. गांधीजींचे गारूड संजीवनी खैर ज्ञान साधना प्रकाशन पुणे २ ऑक्टोबर २०२१
७. आधुनिक भारत, एस. एस. गाठाळ, के. एस. पब्लिकेशन, नारायण पेठ पुणे, जुलै २०१४.
८. आधुनिक भारत, प्रभाकर देव, विद्याभारती प्रकाशन लातूर, ऑगस्ट १९९८.
९. पाश्चिमात्य आणि भारतीय राजकीय विचारवंत, प्रभा कस्तुरे-वाडकर, अरूणा प्रकाशन लातूर, ऑगस्ट २०११.